

УДК 342.1

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ УЧАСТІ НАРОДУ УКРАЇНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ

INSTITUTIONALIZATION OF UKRAINIAN PEOPLE PARTICIPATE THE ADMINISTRATION OF JUSTICE

Кулик С.В.,
здобувач

Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті проводиться теоретичний аналіз конституційних засад безпосередньої участі народу при здійсненні правосуддя. Розкривається законодавчий порядок організації й діяльності суду за участі народних засідателів і суду присяжних. Піддається критичному аналізу чинна регламентація порядку формування списків народних засідателів і присяжних. Розкриваються особливості вітчизняної моделі «суду присяжних», що запроваджена новим Кримінальним процесуальним кодексом України (2012 р.). Робиться висновок, що законодавець лише термінологічно диференціював форми безпосередньої участі народу при здійсненні правосуддя залежно від галузі судочинства. У сфері кримінального судочинства – «суд присяжних», у цивільному судочинстві – суд за участі народних засідателів. Водночас ні адміністративне, ні господарське судочинство не передбачають жодної з форм безпосередньої участі народу при здійсненні судочинства, що суттєво обмежує конституційну засаду прямого народовладдя.

Ключові слова: пряме народовладдя, правосуддя, суд присяжних, судовий засідател.

В статье проводится теоретический анализ конституционных принципов непосредственного участия народа при осуществлении правосудия. Раскрывается законодательный порядок организации и деятельности суда при участии народных заседателей и суда присяжных. Делается критический анализ регламентации формирования списков народных заседателей и присяжных. Раскрываются особенности отечественной модели «суда присяжных», что вводится в соответствии с новым Уголовным процессуальным кодексом Украины (2012 г.). Делается вывод, что законодатель лишь на терминологическом уровне дифференцировал формы непосредственного участия народа при осуществлении правосудия в зависимости от отрасли судопроизводства. В сфере уголовного судопроизводства – «суд присяжных», в гражданском судопроизводстве – суд при участии народных заседателей. В то же время ни административное, ни хозяйственное судопроизводство не предусматривают какой-либо из форм непосредственного участия народа при осуществлении правосудия, что существенно ограничивает конституционный принцип прямого народовластия.

Ключевые слова: прямое народовластие, правосудие, суд присяжных, судебный заседатель.

The theoretical analysis of constitutional principles of direct participation of people is conducted during realization of justice. The legislative order of organization and activity of court opens up with participation of assessor in a people's court and jury trial. The walkthrough of regulation of forming of lists of assessor in a people's court and juror. The features of home model of "court of jurors" open up, that is entered in accordance with the new Criminal judicial code of Ukraine (2012). Drawn conclusion, that a legislator only at terminology level differentiated the forms of direct participation of people during realization of justice depending on industry of rule-making. In the field of criminal trial is a "court of jurors", in the civil justice is a court with participation of people's court and juror. At the same time, neither administrative nor economic judicial proceedings is not foreseen to some from the forms of direct participation of people during realization of justice, that limits constitutional principle of direct democracy substantially.

Key words: direct democracy, justice, court of jurors, associated judge.

Актуальність теми. Питання щодо прямого народовладдя при здійсненні судової влади врегульовано на найвищому законодавчому рівні в ст. ст. 124, 127 і 129 Основного Закону. Так, згідно зі ст. 124, народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних; відповідно до ст. 127, передбачається, що правосуддя здійснюють професійні судді й у визначених законом випадках народні засідателі та присяжні; а згідно зі ст. 129, судочинство проводиться суддею одноосібно, колегією суддів чи судом присяжних.

Виклад основного матеріалу. Ці норми формулюють три концептуальні засади, які тісно взаємопов'язані й формулюють конституційні основи народовладдя при здійсненні судової влади. Передусім ст. 127 доволі чітко визначає принцип прямого народовладдя, що повною мірою співвідноситься зі ст. 5 Конституції України, де встановлено, що носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Тим самим народ може безпосередньо здійснювати судову владу, але через відповідні державні органи – суди. Тому вбачається, що створення будь-яких позадержавних, хоча б і «народних» судів, не наділяє їх легітимною державною владою.

Варто також звернути увагу на те, що Конституція України передусім акцентує увагу на участі народу при здійсненні судової влади як загальної засади народовладдя, а не конституційному праві особи на «суд рівних», як-то, наприклад, у США чи інших країнах.

Друга конституційна засада передбачає три легітимні носії судової влади: професійних суддів; народних засідателів; присяжних.

Третя засада визначає моделі (форми) судочинства. Одноосібне або колегіальне судочинство професійних суддів; колегіальне судочинство професійних суддів і народних засідателів (змішана колегія); суд присяжних як самостійна колегія присяжних.

Тим самим на сьогодні Конституція України передбачає дві окремі моделі прямої участі народу при здійсненні судочинства: суд за участі народних засідателів на кшталт суду шеффенів у Німеччині та класичний суд присяжних, як-то в Іспанії, Росії, Великобританії, США тощо.

У теоретичному аспекті варто погодитись із С.О. Іваницьким, на думку якого участь народу в здійсненні правосуддя є конституційним принципом судової влади України, що становить урегульовану чинним законодавством систему правоположень, які

визначають право представників народу здійснювати судову функцію державної влади шляхом безпосередньої участі в здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Проте в дійсності цей конституційний принцип із моменту його ухвалення й понині не став повноцінним і життєздатним. На сьогодні участь народу в питаннях як організації судової влади, так і її здійснення є номінальною. Таке зволікання з утіленням відповідних конституційних норм можна пояснити низкою причин, але найбільш вагомую, безумовно, є соціальна складова цієї проблеми, яка тісно пов'язана зі складним процесом становлення самостійності й повновладдя Українського народу. В умовах затяжної соціальної та економічної стагнації, що породила різкий дисбаланс між основними складовими суспільства, панівний клас великого капіталу (олігархія) за допомогою відповідних політичних інструментів уміло гальмує втілення конституційних засад прямої участі народу при здійсненні судочинства. Звичайно, для правління олігарха пряме народовладдя зубожілої більшості є вкрай небажане та навіть небезпечне. На підтвердження цієї позиції є відповідне законодавче регулювання участі народу в судочинстві та його дійсне виконання.

Так, за увесь період незалежності України нормативне регулювання прямої участі народу при здійсненні судочинства закріплювалось усіма законами про судоустрій.

Закон України «Про судоустрій України» (1981 р.) у ст. 10 установлював, що справи в судах першої інстанції розглядаються суддею одноосібно, колегією суддів або суддею й народними засідателями, а також судом присяжних у випадках, визначених процесуальним законом.

Закон України «Про судоустрій України» (2002 р.) у ст. 13 також передбачав, що справи в судах першої інстанції розглядаються суддею одноосібно, колегією суддів або суддею й народними засідателями, а у випадках, визначених процесуальним законом, також судом присяжних.

Цей Закон у досить загальних рисах регулював порядок добору народних засідателів і присяжних, а також їхню участь при здійсненні судочинства. Проте на практиці суд за участі присяжних не діяв, а участь народних засідателів була обмежена вузьким колом кримінальних і цивільних справ.

Хвиля суспільно-політичної активності й громадянського протесту 2004–2005 рр. в Україні спонукала «оновлену» владу до декларування реформ судової системи та механізмів судочинства на тлі де-

мократизації держави. Так, згідно з Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (2006 р.), передбачалося, що законодавчі регулювання діяльності суду присяжних мають передбачати його використання лише в окремих категоріях кримінальних справ. Обвинувачений повинен мати право вибирати: його справу розглядатиме суд присяжних чи колегія професійних суддів. Функції присяжних передбачалось відокремити від функцій професійного судді. Передбачалось, що присяжні вирішуватимуть у своєму вердикті лише питання юридичного факту, а професійний суддя на основі вердикту присяжних і норм кримінального права ухвалюватиме вирок.

Проте не так сталося, як гадалось. Чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (2010 р.) у ст. 15 у черговий раз передбачив, що справи в судах розглядаються суддею одноосібно, а у випадках, визначених процесуальним законом, колегією суддів, а також за участі народних засідателів і присяжних.

Цим Законом встановлено, що народним засідателем, присяжним є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, вирішує справи в складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя.

Народні засідателі, присяжні під час розгляду та вирішення справ користуються повноваженнями судді.

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідної місцевої ради, що формує й затверджує в кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, відповідають вимогам, встановленим законом, і дали згоду бути присяжними.

Список присяжних має затверджуватися один раз на два роки й переглядатися в разі необхідності за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Народним засідателем, присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку й постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.

Водночас не підлягають включенню до списків народних засідателів і списків присяжних громадяни, визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними; які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя, присяжного; які мають не зняту чи не погашену судимість; народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, адвокати, нотаріуси; громадяни, які досягли шістдесяти п'яти років; особи, які не володіють державною мовою.

Особа, включена до списку народних засідателів або списку присяжних, зобов'язана повідомити суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності.

Особа, яка, відповідно до закону, не може бути включена до списку народних засідателів або списку присяжних, але включена до нього, звільняється від виконання обов'язків народного засідателя чи присяжного головою відповідного суду.

Від виконання обов'язків народного засідателя, присяжного головою відповідного суду звільняються особи, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю й пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також які мають дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримують дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку; керівники та заступники керівників органів місцевого самоврядування; особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя; інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилюються.

Ці особи звільняються від виконання обов'язків народного засідателя, присяжного за їхньою заявою, поданою до початку виконання цих обов'язків.

Звільнення від виконання обов'язків народного засідателя, присяжного в конкретній справі, у тому числі внаслідок відводу (самовідводу), здійснюється в порядку, встановленому процесуальним законом.

Водночас викликає певне застереження щодо раніше згаданого положення Закону, згідно з яким громадянин має дати свою згоду бути присяжним.

Хоча в цьому аспекті варто зазначити, що участь особи в здійсненні судової влади є як конституційним правом, так і конституційним обов'язком громадянина, а тому згода особи на виконання громадянського обов'язку не потрібна. Ця позиція прямо витікає з положень ст. 65 Конституції України, де зазначається, що захист Вітчизни є обов'язком громадян України. Видається, що громадянин, принісши присягу, незалежно від того чи присяга солдата, чи народного судді, однаковою мірою захищає Батьківщину від зазіхань як зовнішніх, так і внутрішніх ворогів – анархії злочинця, сваволі й корупції чиновника, тиранії можновладця тощо.

У цьому стосунку варто також наголосити, що, згідно зі ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), на значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється будь-яка робота чи служба, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків.

Убачається, якщо на громадянина за жеребом припаде обов'язок судового засідателя, він повинен прийняти його, і це не повинно розцінюватися як «примусова праця». Ті ж, хто без поважних причин ухилятимуться від свого обов'язку, повинні нести юридичну відповідальність за неповагу до суду. Хоча, безумовно, люди мають керуватися передусім не страхом і не примусом, а почуття громадянської відповідальності за свою країну, свій народ, республіку. Але такий стан громадянської свідомості зне-

нацька й на порожньому місці не виникає. Це стає результатом тривалої та кропіткої роботи прогресивних кіл суспільства щодо утвердження моральності, поваги до права, почуття національної гідності й справедливості.

Суд залучає народних засідателів до здійснення правосуддя в порядку черговості на строк не більше ніж один місяць на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їхньої участі.

Письмове запрошення для участі в здійсненні правосуддя надсилається судом народному засідателю не пізніше ніж за сім днів до початку судового засідання. У запрошенні зазначаються права та обов'язки народного засідателя, перелік вимог до народних засідателів, а також підстави для увільнення їх від виконання обов'язків.

Водночас для виконання обов'язку присяжного особа підлягає виклику в суд, про що головуючий дає секретарю судового засідання розпорядження. Кандидати в присяжні підлягають виклику в кількості семи осіб після їх обрання автоматизованою системою документообігу суду з числа осіб, які внесені до списку присяжних. Отже, під час формування складу присяжних для конкретної справи має діяти принцип випадкового вибору – жеребкування.

Водночас із запрошенням (викликом) надсилається письмове повідомлення для роботодавця про залучення особи як народного засідателя чи присяжного.

Роботодавець зобов'язаний звільнити народного засідателя, присяжного від роботи на час виконання ним обов'язків щодо здійснення правосуддя. Народний засідатель, присяжний зобов'язаний вчасно з'явитися на запрошення (виклик) суду для участі в судовому засіданні.

Відмова у звільненні особи від роботи на час виконання її обов'язку або неявка особи в судове засідання без поважних причин вважається неповагою до суду.

Особливість відбору присяжних полягає в тому, що він здійснюється після відкриття судового засідання. Головуючий повідомляє відібраним особам, яке провадження підлягає розгляду, роз'яснює їм права та обов'язки, а також умови їхньої участі в судовому розгляді. Кожен із викликаних має право заявити про неможливість його участі в судовому розгляді, указавши на причину цього, і заявити собі самовідвід.

Головуючий з'ясовує, чи немає передбачених законом підстав, які перешкоджають залученню громадянина як присяжного або є підставою для звільнення окремих присяжних від виконання їхніх обов'язків, а так само для звільнення присяжних від виконання їхніх обов'язків за їхніми усними чи письмовими заявами.

Для з'ясування обставин, що можуть перешкоджати участі присяжного в судовому розгляді, прокурор, потерпілий, обвинувачений із дозволу головуючого можуть ставити присяжним відповідні запитання.

Кожному з потенційних присяжних учасники судового провадження можуть заявити відвід із підстав, передбачених законом.

Усі питання, пов'язані зі звільненням особи від участі в розгляді кримінального провадження, а також із самовідводом і відводом, вирішуються ухвалою суду в складі двох професійних суддів. Якщо судді не прийшли до одногоголосного рішення щодо вирішення питання, пов'язаного зі звільненням особи від участі в розгляді кримінального провадження або самовідводом чи її відводом, особа вважається звільненою від участі в розгляді кримінального провадження або відведеною.

Після відбору основних присяжних відбираються і двоє запасних присяжних, які під час розгляду справи перебувають у залі судового засідання.

Водночас убачається, що особа набуває статусу присяжного лише після принесення присяги.

Народним засідателям, присяжним за час виконання обов'язків у суді виплачується винагорода в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України. Їм також відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, виплачуються добові. Зазначені виплати здійснюються територіальними управліннями Державної судової адміністрації України за рахунок коштів Державного бюджету України.

За народними засідателями і присяжними на час виконання обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються всі гарантії та пільги, передбачені законом. Час виконання народним засідателем чи присяжним обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу. Звільнення народного засідателя чи присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускається.

Звертаючись до окремих галузей судочинства, з'ясуємо, наскільки реалізується конституційна засада прямого народовладдя при здійсненні правосуддя.

Відповідно до ч. 3 ст. 17 Кримінального процесуального кодексу (далі –КПК) України (1961 р.), кримінальні справи про злочини, за які законом була передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, у суді першої інстанції розглядалися судом у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користувалися всіма правами судді. Проте Законом України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо участі народних засідателів» у 2011 р. із КПК України (1961 р.) було виключено норми, які передбачали організацію й діяльність суду за участі народних засідателів.

Водночас під час підготовки й прийняття нового КПК України як у теоретичному, так і практичному плані актуалізувало питання щодо форм та процедур прямого народовладдя при здійсненні судочинства. У результаті, згідно з ч. 3 ст. 31 КПК України (2012 р.), передбачено, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких можливе довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох професійних суддів і трьох присяжних.

Особливості судового провадження за участі присяжних регламентуються § 2 глави 30 КПК України,

де передбачається, що суди присяжних утворюються при місцевих загальних судах першої інстанції. Особливістю вітчизняного суду присяжних має стати те, що всі питання, пов'язані з судовим розглядом, професійні судді та присяжні вирішуватимуть спільно. Народою суду присяжних керуватиме головуючий (професійний суддя), який послідовно ставитиме на обговорення всі питання, що підлягають вирішенню, а також проводитиме відкрите голосування та підрахунок голосів. Усі питання ухвалюватимуться простою більшістю голосів і ніхто зі складу суду присяжних не матиме права утриматися від голосування, крім випадку, коли вирішуватиметься питання про міру покарання, а суддя чи присяжний голосував за виправдання обвинуваченого.

Безперечно, запровадження суду присяжних мало стати важливим кроком для вітчизняної правової системи. Проте неоднозначність у розумінні юридичної природи цього правового інституту, а також спроби «модернізувати» й «адаптувати» його до вітчизняних реалій викликають пересторогу щодо підміни понять і введення суспільства в оману.

Із цього приводу досить критично висловився В.М. Тертишник, який вважає, що, по суті, за новим КПК України, судочинство повертається не до ідеї суду присяжних у класичній його формі, а до ідеї «народних засідателів». Адже нові присяжні можуть легко стати такими самими «кивалами», як і колишні народні засідателі.

Дійсно, неприхованим є те, що при впровадженні так званого «суду присяжних» законодавець удався лише до підміни понять. Колишніх «народних засідателів» перейменували на «присяжних», а сутність організації та діяльності суду не змінилась. У черговий раз законодавець «обійшов» Конституцію України стороною, а народ так і не отримав дійсний суд присяжних.

Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 18 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, у випадках, установлених цим Кодексом, цивільні справи в судах першої інстанції розглядаються колегією

при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді.

Тим самим представники суспільства як народні засідателі беруть участь при здійсненні судочинства лише у справах окремого провадження, фактично для виконання функції громадянського контролю. Як відомо, окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Згідно зі ст. 234 ЦПК України, розгляд справ проводиться судом у складі одного професійного судді та двох народних засідателів у разі: 1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною й поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; 2) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; 3) усиновлення; 4) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; 5) обов'язкової госпіталізації до протитуберкульозного закладу.

Висновки. Отже, законодавець лише термінологічно диференціював форми безпосередньої участі народу при здійсненні правосуддя залежно від галузі судочинства. У сфері кримінального судочинства – «суд присяжних», у цивільному судочинстві – «народні засідателі». Водночас ні адміністративне, ні господарське судочинство не передбачають жодної з форм безпосередньої участі народу при здійсненні судочинства, що суттєво обмежує конституційну засаду прямого народовладдя.

Як свідчить практика законотворення останніх десятиліть, держава не зорієнтована на впровадження та забезпечення ефективного функціонування прямої участі народу при здійсненні судочинства. Від попередніх декларацій про участь народу при здійсненні правосуддя законодавець якщо не ліквідував, то максимально обмежив цю важливу конституційну засаду вітчизняного державотворення.